

УДК 341.75(477)''15/16''

ЕЛЕМЕНТИ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОТОКОЛУ В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Олександра Сагайдак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Січових Стрільців, 19, м. Львів, Україна, 79000, тел. (032) 2394-132*

Розглянуто основні елементи дипломатичного протоколу і етикету, які впроваджувала Україна у період Козацької держави. Здійснено ретроспективний аналіз контактів з представниками Московської держави, Туреччини, Польщі та Литви.

Ключові слова: дипломатичний протокол і етикет, Козацька держава, козацька дипломатія.

Доволі цікавим і плідним для дипломатичних стосунків був період Козацької держави. До найперших стосунків українських козаків належать контакти з представниками Московської держави. Це були зустрічі і перші контакти зі сторожовими загонами московського царя, які заглиблювалися далеко у південні степи, стежачи за пересуванням татарської орди. Наприкінці XV століття чітко окреслилися наміри Московської держави поширити свій вплив на території колишньої Київської Русі. Московський цар Іван III самочинно привласнив собі титул Великого князя «всея Русі». У тексті Московсько-Австрійського договору 1490 року було записано, що Австрія допомагатиме Московії, коли та поставить питання про включення Князівства Київського, яке «за собою держит Казимир, король польский и его дети, нашего государства русских земель», до складу єдиної східнослов'янської держави [5, с. 98].

Така політика Московії зумовлювала до активізації московських служилих людей у контактах з українськими козаками, які часто організовували спільні походи проти татар. Кримський хан 1527 року скаржився польському королеві, що урядники «черкаській і каневській пускают казаков с казаками неприятеля твоего и моего путивльскими (підданими московського царя – автор) по Днепру под улусы наши...» [5, с. 97]. Про це повідомляв і путивльський воєвода Михайло Троєкуров 1546 року: «ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых: вышли, государь, в поле со всех украинских городов» [5, с. 98].

У середині XVI століття активізувалися контакти і спільні виступи запорозьких і донських козаків, у процесі яких консолідувалися сили майбутніх «козацьких республік», визрівали політичні й економічні передумови для їхнього утворення як самобутніх організаційно-державних утворень.

Дипломатичні стосунки зі сусідами значно активізував легендарний Дмитро Вишневецький – організатор нападу на володіння Туреччини в Криму і на Азовському морі [2, с. 17–19]. Одним з перших дипломатичних кроків

Д. Вишневецького була його поїздка до столиці Оттоманської імперії восени 1553 року, щоб охолодити войовничий запал кримських татар щодо українських земель. Використовуючи тогочасні непорозуміння, що виникли між Портою і Кримом, Вишневецький намагався нав'язати добрі стосунки з обома правителями, що йому певною мірою і вдалося [5, с. 100–101].

Одночасно він вів переговори з представниками Москви, щоб схилити їх до спільних виступів проти турків і татар, що, зрештою, було на руку московському цареві Іванові Грозному. Упродовж 1556-1557 років Дмитро Вишневецький проводив переговори з московським царем і навіть перейшов з частиною козаків до нього на службу [3, с. 288]. Відомі його великі походи проти турків 1560 і 1564 років [2, с. 18–21].

Після героїчної загибелі Дмитра Вишневецького дипломатична активність Запорозької Січі почала випадати з поля зору сучасників, хоча не можна сказати, що вона припинялась. Відбувалися постійні контакти Запорозької вольниці з послами європейських держав, зокрема, Франції. Західна Європа вбачала серйозну небезпеку від мусульманського світу, тому що часті напади татар завдавали великої шкоди не тільки Україні, а й іншим державам та землям.

Польський король, враховуючи зростаючу військову силу та авторитет козацтва у світі в другій половині XVI століття, змушений був визнати запорозьке козацтво як самостійну військову організацію, пропонуючи йому королівську службу і плату. Французький дипломат Жан Бенуа Шерер з цього приводу писав: щоб забезпечити собі допомогу, поляки уклали з козаками угоду, «згідно з якою вони зобов'язалися платити козакам гроші на їх утримання, а також урочисто обіцяли ніколи їх не турбувати, не накидати їм жодних законів і не змінювати ані дрібнички в їхніх привілеях та установах, бо козаки завжди вважали себе народом вільним і незалежним» [7, с. 22].

Проте поляки не завжди цього дотримувались. У другій половині XVI століття козацька дипломатія, підтримуючи доволі широкі контакти з Москвою у реалізації планів антитурецької коаліції, шукає нових шляхів до європейських країн, і передусім до австрійських монархів, римської курії та кримського хана. У своїх контактах з польським урядом козацтво, формує і утворює військово-територіальний поділ українських земель, крок за кроком відроджувало українську державність.

Плідними були контакти козацтва з кримським ханом у боротьбі зі шляхетською сваволею напередодні визвольної війни 1648-1657 років. Степова орда неодноразово виступала разом з козаками не тільки проти поляків, а навіть і проти Туреччини та її союзників.

Московська держава, уникаючи зміцнення союзу козаків з кримським ханом, активізувала свої стосунки з Варшавою, заохочуючи її до спільної боротьби проти Криму. Ситуація складалася корисно для козаків, бо напередодні 1648 року вони мали добрі стосунки з Кримом, забезпечуючи собі союзника, на жаль, не завжди надійного, і більш-менш стабільний тил.

Козацька дипломатія у цей період пішла на контакти зі своїм одвічним противником – Султанською Туреччиною, яка перебувала в стані миру з

Польщею, намагаючись залучити її на свій бік і забезпечити собі якщо не союзника, то, принаймні, нейтралітет. У липні 1648 року до Стамбула прибули послы Б. Хмельницького з проханням підтримати союз козаків з татарами, пропонуючи в заставу Кам'янець на Поділлі; 14 жовтня 1648 року гетьман Хмельницький пише нове послання до султана, де просить прийняти Україну під свій протекторат. Наприкінці 1648 року султан Туреччини прийняв Військо Запорозьке під свою опіку і навіть видав гетьманові «диплом на князівство Руське» [5, с. 105–106].

До цього часу відноситься договір між Військом Запорозьким і Туреччиною. Цей договір протягом періоду визвольної війни поновлював Богдан Хмельницький у лютому 1650 року, коли Польща намагалася втягнути козаків у війну проти Туреччини. Складаючи на руки Осман-аги, турецького посла, присягу вірності, Гетьман України 2 серпня 1650 року зірвав польсько-московський союз, направлений проти Туреччини, негативні наслідки якого відчула б і Україна [5, с. 108].

Звичайно, тут треба пам'ятати, погоджуючись з думкою багатьох українських дослідників, що ці кроки з українського боку були вимушені. Незважаючи на вічний антагонізм між християнським і мусульманським світами, козацтво було змушене шукати союзника, навіть тимчасового, але так потрібного у цій важкій затяжній війні, однак, добре розуміючи, що сильна самостійна Україна з виходом до Чорного моря була не вигідною для кожного з тодішніх сусідів України. Тому кримський хан так легко тричі зраджував Б. Хмельницького під час вирішальних битв під Зборовом, Берестечком, Жванцем, бо і кримським ханам, і їхнім стамбульським покровителям було вигідно, щоб і Польща розвалювалася, й Україна не ставала на ноги.

У складному переплетінні міжнародних подій часів Богдана Хмельницького особливе значення мають документи, які стосуються так званої Переяславської ради, що відбулася у січні 1654 року в Переяславі. Як з'ясувалося, під час цієї події жодного договору чи якогось іншого документа не було підписано, а лише домовлено, що «московський цар не тільки підтвердить давні права і звичаї українського народу, але й «еще особое свои всякого чина людям показовати имеет милость» [5, с. 110]. Після присяги на вірність цареві в канцелярії Гетьмана почали готувати звернення до Московського царя Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українських козаків, селян і міщан, яке назвали «статтями Богдана Хмельницького» [1, с. 323–325].

Московський цар хотів, щоб посольство до Москви, яке мало обговорювати цей документ, очолив сам гетьман Б. Хмельницький. Зіславшись на можливість найближчим часом воєнних дій, він дипломатично ухилився від такої честі. Передбачалося, що посольство очолить генеральний писар козацького війська Іван Виговський, але й він не зміг вирушити у цю подорож і залишився в Чигирині. Послами до Москви було обрано генерального суддю Самійла Зарудного та переяславського полковника Павла Тетерю. До складу делегації, очевидно, у ранзі радників, увійшли осавул брацлавський Григорій Кирилович,

отаман чигиринський Герман (Роман) Гапонович та представник старшини Ілля Харитонович [5, с. 114].

Отримавши на руки спеціального листа від Б. Хмельницького, в якому гетьман просив російського царя «права, уставы, привилея, и всякие свободы, о державы добр духовных и мирських людей, во всяком чину и преимущества суших... утвердить и своими грамотами государскими укрепить навеки», після 17 лютого 1654 року українські послы виїхали з Чигирин і 12 березня прибули до Москви. Наступного дня посольство прийняв цар і відразу ж розпочалися переговори про затвердження статей Богдана Хмельницького. Ті статті, які не викликали заперечень московських бояр, ухвалювали без будь-яких змін з таким формулюванням: «Сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью». Щодо статей, у яких були розбіжності, 19–21 березня були проведені спеціальні переговори, після чого цар і Боярська дума підтвердили 11 статей Б. Хмельницького і прийняли документ, який увійшов в історію як «Березневі статті». Питання, поставлені в «Статтях Богдана Хмельницького», які не знайшли відображення в «Березневих статтях» московського царя, було розглянуто в спеціальних царських грамотах, які надсилали пізніше.

Окремими грамотами московський цар підтверджував права і свободи населення України, Війська Запорозького, право на передачу Чигиринського гетьманства «на гетьманську булаву»; закріплював права української шляхти.

Але московський царизм з самого початку доволі вільно почав трактувати укладений договір і порушувати зобов'язання. Віденський мир, який він підписав 1656 року, по суті, перекреслював Переяславську ухвалу. Бачачи таку ситуацію, Б. Хмельницький і сам рішуче відходить від пунктів «Березневих статей», починає розвивати активну дипломатичну діяльність для забезпечення міжнародних прав України, здійснення самостійної внутрішньої і закордонної політики. Він не платить жодних податків, утримує понад 60-тисячне Військо Запорозьке, незважаючи на протести московського царя, веде переговори зі Швецією, Угорщиною, Польщею, Австрією, Туреччиною, розширює кордони своєї держави, прилучаючи до неї історичні українські землі, а також землі народів, які бажали об'єднання.

Кредо зовнішньої політики Богдана Хмельницького найчіткіше виражене в його зверненні до шведського короля 28 січня 1657 року: «немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклування про дружбу з усіма нашими сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуймо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо» [1, с. 558]. Як актуально і сьогодні звучать ці слова із сивої давнини нашої історії!

Дипломатичне ремесло в ті часи було дуже нелегким. Козацькі посольства здебільшого були нечисленними. До їхнього складу входили посол (або кілька), радники, перекладачі, прислуга (обов'язково кухар). Козацьким послам часто доводилося наражатися на небезпеку. Восени 1593 року до Києва прибуло двоє козацьких послів, щоб розслідувати обставини вбивства гетьмана Криштофа Косинського, але польська адміністрація піддала їх тортурам, внаслідок чого

один з них помер. Це змусило запорожців вислати на Київ чотиритисячний загін, після цього польська адміністрація капітулювала [5, с. 109].

У січні 1652 року на козацьких послів до польського короля Герасима Яцкевича, Семена Звягли та Михайла Табуренка в Луцьку напали слуги володимирського підкоморія Пузини. В червні 1653 року польська шляхта затримала і посадила під варту посла до польського короля – київського полковника Ждановича. Навесні 1654 року кримський хан побив гетьманського посла - полковника Семена Савича.

Понад півроку утримували у в'язниці угорського князя козацького посла полковника Михайла Суличича.

У загадкових обставинах на території Польщі загинув козацький сотник Іван Петрович та його хорунжий Клим, коли вони поверталися від шведського короля. Зникли і листи, які вони везли [5, с. 109–110].

Виняткові дипломатичні здібності виявляв Богдан Хмельницький. Він зумів у важких умовах практично нескінченних бойових дій налагодити дипломатичну службу, яка стежила за подіями в усій Східній, Південно-Східній та Центральній Європі. Визначним центром тогочасного міжнародного життя став Чигирин, куди прибували посольства з Росії, Криму, Польщі, Порту, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Швеції, Австрії, Бранденбурга. Звідси відряджали посольства до багатьох країн Європи. У роки визвольної боротьби Б. Хмельницькому за допомогою своєї дипломатії вдалося зробити дуже важливу справу – «паралізувати дії польського уряду, спрямовані на створення антиукраїнської коаліції» [6, с. 486].

Козацька дипломатична служба, що народжувалася в складних умовах тогочасної доби, готувала ґрунт для формування української державності. У другій половині XVI – середині XVII століття вона була добре відома в усій Європі, її представників приймали монархи далеких від України держав, і вони забезпечили свій вплив на вирішення багатьох важливих питань того періоду.

Останніми формальностями для укладення миру було те, що Хмельницький та два польські гетьмани підписали договір, і коронний гетьман склав нову присягу.

Про високу культуру тогочасного дипломатичного спілкування свідчить застосування іноземних мов. Дипломати козацької держави активно використовували і свою руську писемну мову; у спілкуванні із західними державами, як звичайно, вживали латину, з поляками польську та латинську мови.

Після смерті Богдана Хмельницького і до гетьманства Івана Мазепи не відбулося жодних яскравих дипломатичних заходів, бо Україна «погрузла» у внутрішній боротьбі за владу.

Щоправда, за гетьманства Івана Виговського було оформлено договір зі Швецією, яка визнала незалежність України та її кордони аж до Вісли. За цим договором, від Литви до України відійшли Берестейське та Новгородське воєводства. Було поновлено союз з Кримом та Туреччиною [4, с. 37].

Найбільшою дією І. Виговського було підписання 16 вересня 1658 року Гадяцького союзного договору з Польщею, за яким три держави – Польща, Литва та Україна – творили федерацію рівноправних держав. За цим договором, тогочасну Україну називали Великим Князівством Руським. Законодавча влада в ньому належала Національним зборам, а виконавча гетьманові. Князівство мало свою монету, фінансову політику, армію в 40 тисяч осіб. В Україні скасовували унію, було засновано два університети, колегії, школи, друкарні. Творцем цього договору став видатний дипломат і правник того часу Юрій Немирич. І хоча цей договір не було реалізовано, проте він став важливою віхою державницької думки України, українською національною програмою, справді величним пам'ятником козащини [4, с. 38–39]. Цей договір став вище рівня тогочасного суспільства, навіть еліти; його категорично не прийняла Москва, якій вдалося підбурити проти І. Виговського частину козацької старшини та сірої маси і відсторонити його від влади.

Гетьманом України 1687 року став Іван Мазепа. Це був дуже важкий час для України, бо вона поступово втрачала свою незалежність і втягувалась у політику Москви, навіть не як васал, а як її власна територія. Україна мусила постачати своїх людей не тільки для військових походів, але й для суднобудування, фортифікаційних робіт; набувала розмаху панщина.

Сподіватись на допомогу у цій ситуації від своїх сусідів було важко, тим паче, що всі вони (і Польща, і Московія, і Крим з Туреччиною) дивилися на Україну як на ласий шматок у своїх загарбницьких планах.

Отож з початком XVIII століття Іван Мазепа розпочав активну дипломатичну гру зі Швецією, Польщею та Московією.

Вже 1706 року було укладено угоду зі Швецією [2, с. 251–252], за якою Україна залишалась вільною державою, якій шведський король зобов'язувався надавати допомогу.

Водночас Мазепа вів таємні переговори з польським королем Станіславом Лещинським про федерацію України з Польщею. Все це робилося з єдиною метою - відірватись від Москви [4, с. 65–66].

Апогеєм дипломатичної діяльності Івана Мазепи були 1708–1709 роки, коли він відкрито став проти московського царя Петра I і намагався створити антимосковську коаліцію з Туреччини, Криму, Молдовії, Валахів, Трансільванії, донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар і башкирів [4, с. 72]. Саме у цей час з'являється його «Маніфест до українського народу 1708 р.».

Іван Мазепа всюди розсилав своїх довірених людей: Д. Горленка, К. Мокієвського, В. Чуйкевича, Ф. Мировича, Ф. Нахимовського, але наслідки були не дуже втішні. Туреччина і Крим вичікували, Польща почала похід на Поділля, проте невдало. Не маючи інших союзників, Мазепа сподівався лише на шведів, однак справді фатальною і катастрофічною стала для нього Полтавська битва. Як писав М. Грушевський, ця катастрофа «дала царству Російському не тільки рішучу перемогу в Східній Європі, але пхнула його на стежку

імперіалізму, екстенсивної політики... нових завоювань і прилучень на цілі століття» [4, с. 76].

«Наслідки Полтавської битви можна було відчутти майже ціле століття в усій Північній і Східній Європі», – пишуть І. Борщак і Рене Мартель. «Полтава вішувала теж руїну Польщі, яка відтепер була віддана на поталу Росії. Були це теж передсмертні хвилини України, якій відібрали свободу і змогу свобідного розвитку. Разом з Україною всі східні народи відчували, що наближається до них неволя. Перед росіянами простягався похід на Крим і Грузію, і на кінець вони могли загрожувати Туреччині...» [2, с. 287].

Вже 1710 року на гетьмана обрано палкого прихильника Івана Мазепи, генерального писаря Пилипа Орлика, гетьманування якого пройшло поза Україною, у безперестанній боротьбі за її незалежність. В день виборів гетьмана була схвалена державна конституція під назвою «Конституція прав і свобід Запорозького війська», яка обмежувала права гетьмана на користь старшинської аристократії, приділяла увагу становищу міщан, посполитих та козаків [4, с. 78].

Після полтавської катастрофи Карл XII і Пилип Орлик розпочали активну дипломатичну кампанію, схиляючи Туреччину і Крим до спільної боротьби з Москвою.

І хоча 30-річна активна дипломатична діяльність П. Орлика не дала практичних наслідків, вона мала значні ідеологічні результати: у тодішній Європі чимало людей зрозуміли, що незалежна Україна потрібна Європі як противага міцніючій Російській імперії, що виникла на базі Московського царства.

За наступних гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та правління Малоросійської Колегії Україна поступово перетворилась на провінцію Російської імперії, і про якусь дипломатичну діяльність годі було й говорити.

Величезним досягненням доби XVI–XVIII століть було усвідомлення того, що Козацька держава, Гетьманщина були продовженням Київської Русі, зміцнювали насагу державницько-національної свідомості, яка, витримавши нелегкі випробування у XVIII, перейшла у XIX століття.

Українську дипломатію та елементи дипломатичного протоколу (посольства, дипломатичне листування, дипломатичний церемоніал) активно застосовували в часи Козацької держави й Гетьманщини, що свідчило про Україну як європейську державу, яка активно боролась за свою незалежність, за своє місце в сім'ї європейських народів.

Козацькі посольства до інших країн за часів Б. Хмельницького очолювали такі відомі тогочасні діячі, як його син Тиміш, полковники І. Богун, П. Тетеря, Г. Лісницький, А. Жданович, Д. Братковський, Ф. Джалілій, київський воєвода А. Кисіль. За пізніших часів дипломатичною діяльністю займалися Ю. Немирич, І. Ковалевський, І. Мазепа як генеральний писар при гетьманові П. Дорошенкові, П. Орлик, А. Войнаровський, І. Мартинович та інші представники української світської шляхти й козацької старшини.

Чужоземні послы, що в ті часи побували в Україні (Е. Ляссота, Г. Веллінг, Ж. Блюз, Ж.–Б. Шерер та інші) залишили для історії цікаві описи тогочасної України, життя і діяльності українських гетьманів, побуту українського народу.

Про високу культуру дипломатичного листування та знання європейських мов свідчать окремі документи Шведського національного архіву (фонд Cosacica) гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика. Після смерті Пилипа Орлика (1742) дипломатична діяльність України на міжнародній арені припинилася. Як пише Валерій Шевчук, після загибелі державних політичних структур України, протягом другої половини XVIII ст. і до 1917 року тривав процес творення української духовної республіки: розвитку літератури і мистецтва, періодики, виникнення науково-просвітницьких та політичних угруповань, партій, товариств, створення національного шкільництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
2. Історичні постаті України: історичні нариси : збірник. – Одеса : Маяк, 1993. – 384 с.
3. Полное собрание русских летописей. – Москва, 1965. – Т.13. – С. 288.
4. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська–Василенко. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – 608 с.
5. *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького / В. Сергійчук. – Київ, 1996. – 254 с.
6. *Смолій В. А.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.
7. *Шерер Ж. Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж.–Б. Шерер. – Київ : Український письменник, 1994. – 311 с.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2011 р.

Прийнята до друку 05.05.2012 р.

THE ELEMENTS OF DIPLOMATIC PROTOCOL IN THE COSSACK ERA

Oleksandra Sahaydak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Sichovykh Striltsiv St., 19, Lviv, Ukraine, 79000, tel. (032) 239-41-32*

The basic elements of diplomatic protocol and etiquette, which Ukraine introduced during the Cossack state are reviewed. The retrospective analysis of contacts with the representatives of the Moscow State, Turkey, Poland and Lithuania is made.

Key words: diplomatic protocol and etiquette, Cossack state, Cossack diplomacy.

ЭЛЕМЕНТЫ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПРОТОКОЛА В ПЕРИОД КАЗАЧЕСТВА

Александра Сагайдак

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Сечевых Стрельцов, 19, г. Львов, Украина, 79000, тел. (032) 2394-132*

Рассмотрены основные элементы дипломатического протокола и этикета, которые внедряла Украина в период Казаческого государства. Осуществлен ретроспективный анализ контактов с представителями Московского государства, Турции, Польши и Литвы.

Ключевые слова: дипломатический протокол и этикет, Казаческое государство, казаческая дипломатия.